

ництво залізниці від Курська до Воронежа. Після того, як у 1895 році була збудована залізниця Москва—Конотоп, Курсько-Київська залізниця була перейменована в Московсько-Києво-Воронезьку.

У зв'язку з розширенням залізниці значно зріс її рухомий склад. Якщо спочатку він нараховував усього 38 паровозів, 96 пасажирських і 600 товарних вагонів, то після відкриття другої колії Курсько-Київської залізниці він налічував 64 паровози, 97 пасажирських і 880 товарних вагонів, 100 платформ.

Одночасно з будівництвом залізниці розпочалось будівництво Константинопольських головних залізничних майстерень (нині — вагоноремонтний завод), в яких повинен був здійснюватись капітальний ремонт паровозів і вагонів. У 1868 році закінчилось будівництво кам'яної будівлі майстерні площею 1137 квадратних сажнів, тракційних колій довжиною 1792 сажні і приміщення матеріального сховища площею 38 квадратних сажнів. У зв'язку з затримкою поставок устаткування і відсутністю кваліфікованих кадрів майстерні розпочали роботу лише 1 липня 1869 року.

Сьогодні більшість цих фактів здатна викликати лише усмішку. Але саме тоді було покладено початок формуванню залізничного вузла, який тепер є гордістю міста.

Ігор ЛИСИЙ,
вчитель історії школи № 4 м. Конотопа.

СТАНОВЛЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ НА СЕЛІ

Навколишній світ, що оточував наших предків, приносив численні захворювання, і іноді боротьба з ними була жорстокою — до останнього живого в населеному пункті. Протягом тисячоліть турбота про здоров'я була суто особистою справою кожної людини, її особистою радістю або лихом. Саме життя підштовхувало людей до створення системної боротьби з лютими хворобами за допомогою спеціалістів.

Професія лікаря відома з давніх часів. Але були вони частіше вихідцями з далеких країн, жили у великих містах та лікували здебільшого знатних осіб. Переважна ж більшість населення протягом сторіч користувалася послугами знахарів.

У середині XIX століття настав час практичного розв'язання наболілої проблеми. У 1864 році царський уряд змушений був провести реформу, згідно з якою було організовано земську медицину для обслуговування сільського населення. Спадщина, що її отримала земська медицина від приказів громадського піклування (створені ще в середині XVIII ст.), була мізерною. Найкращі представники земської медицини, передова громадськість доклали багато зусиль до того, щоб домогтися деяких зрушень в організації медичної допомоги сільському населенню, зокрема заміни розв'язаної системи на стаціонарну, будівництва лікарень з амбулаторіями та відокремленими інфекційними відділеннями, влаштування фельдшерських пунктів, укомплектування їх медичними працівниками тощо.

Численні епідемії підштовхували до дій, бо значне поширення мали інфекційні хвороби, зокрема холера і віспа, від яких була дуже велика смертність серед сільського населення, особливо дитячого віку (на початку XIX ст. до шести років доживала ледве половина дітей). У 1882 році на з'їзді лікарів делегат В. М. Ільїн казав: «В Черниговском уезде земская медицина ведет свое начало, собственно говоря, только с 1874 года. До 1873 года земская медицина в Черниговском уезде совсем не была организована и потому, во время появившейся в 1872 году эпидемии холеры, управа встретила громадные затруднения в приискании медицинского персонала».¹ Чернігівський повіт на той час був у санітарному відношенні поділений на чотири лікарняні дільниці — в с. Козел, с. Грабове, с. Роїще, заштатному містечку Березна.² Земство створювало по волостних селах фельдшерські пункти. Так, в с. Пакулі Пакульської волості фельдшерський пункт згадується в 1888 році.³ Що собою являв він, дізнаємося зі слів лікаря Константиновича на з'їзді лікарів 1897 року: «Ну и Пакулы! В буквальном смысле нет никакой возможности работать: очень часто являешься связанным по рукам и ногам. Верх неблагоустройства, нет даже амбулатории в участке, ибо не могу же я назвать таким именем ничтожную, темную, низкую, грязную, холодную и притом единственную конуру, где поставлены 2 аптечных шкафа, служащую и аптекой, и комнатой врача, и местом ожидания больных».⁴

Як бачимо, умови для діяльності, щоденної роботи перших земських лікарів були нелегкими. Але люди працювали і віддавали навіть своє власне життя заради здоров'я простих сільських людей. Жертвою епідемії дизентерії став 41-річний фельдшер Пакульської волості Козлянської медичної дільниці Андрій Олександрович Проворов.⁵ Слід згадати добрим словом й інших лікарів, які працювали в Пакульській волості. Це — фельдшер Яковлев (1885—1897),⁶ фельдшер Петро Тарасович Лук'яненко,⁷ лікар Григорій Миколайович Вербицький та фельдшер (колишній фельдшер військового госпіталю, унтер-офіцер) Гнат Данилович Постол⁸ (1898—1913), лікар О. П. Гладкова (1913—1916).⁹

Хвилі епідемії «находили» на села повіту. У 1876—1878 роках розпочалась епідемія дифтериту з скарлатиною.¹⁰ Потім з 1885 року почалась дизентерія, а згодом додалась малярія та кашлюк.¹¹ Початок ХХ століття люди зустріли з епідеміями скарлатини, малярії, дизентерії, грипу та ін. Земський лікар В. М. Ільїн, виступаючи на екстремному з'їзді лікарів 1880 року, розповідає: «Эпидемия дифтерита и скарлатины проявилась в Черниговском уезде еще в 1876 году и занесена была, вероятно, с юга России (Таврическая и Херсонская губ.), где она прежде стала свирепствовать. Скарлатина же в нашем уезде появилась в сентябре месяце 1876 года в селе Козле, куда она была занесена в еврейское семейство из города Чернигова; отсюда она распространилась в деревню Жеведь, в с. Слабин, Карховку и другие... в середине 1878 года снова появилась скарлатина во всей Пакульской волости... Затихнув в одном месте, она снова спустя некоторое время прокидывалась в другом. Заболевали преимущественно дети до 10 лет, заболевания взрослых попадались только изредка, причем вся почти смертность от эпидемии (25%) падает на возраст до 10 лет. Для прекращения эпидемии санитарных мер принято не было». — Ось така печальна картина тодішньої дійсності.

Після утворення в с. Пакулі фельдшерського пункту жителі села та навколишніх сіл дістали змогу не лише звертатися до лікарів, а й сподіватися на певну допомогу під час хвороби. У фельдшерському пункті працювали лікар, фельдшер та санітарка. Сьогодні ми можемо, оглядаючись назад, казати, що значна допомога людям прийшла тоді від дуже освічених і небайдужих кваліфікованих спеціалістів. Їх професія та умови роботи вимагали знати і вміти все: виправляти вивихи, лікувати злоякісні пухлини, приймати пологи та проводити хірургічні операції тощо. Наприклад, в 1905 році лікар Вербицький надав допомогу 4402 хворим, а фельдшер — 4253. З кожним роком ці цифри зростали, зростала довіра селян-хліборобів до людей у білих халатах.

Земство вдавалося до різних заходів, щоб якось зменшити зростання захворювань. У с. Пакулі, наприклад, відкрили приймальні покої, де перебували хворі з навколишніх сіл.¹⁴ Тяжко хворих відправляли до Чернігова. Для підтримки медицини коштами вирішено було ввести плату за лікування. Але в Пакульській волості такий захід земства не підтримали селяни. «Отрицательно отнеслось население и к попытке земства ввести плату за лечение. С ее введением врачи констатировали уменьшение амбулаторных больных: население отказывалось пользоваться платной медицинской помощью. Пакульская волость самая бедная в Черниговском уезде, и потому, вероятно, наиболее нуждающаяся в медицинской помощи, категорически заявила, что не будет ею пользоваться, если будут требовать плату, и таким образом, заставила земское собрание отменить эту меру (взымание 10 коп. за каждый рецепт)».¹⁵

Багато літніх жителів Пакуля згадують добрим словом лікаря Вербицького. Мешканець Пакуля А. К. Гаркуша, якому 75 років, переповідає розмову старих людей: «Кажуть, приїхав мужик із Пакуля до міста, а там, бачить, мерця везуть. Мужик дивиться на це і каже: що, мовляв, це за діло, що людина померла? Ви приїздіть у Пакуль, до лікаря Вербицького, так він тяжко хвору людину вилікує, і вона буде бігати і сміятися через три дні».

Саме так пакульські люди й досі говорять про колишнього земського лікаря по Пакульській волості Григорія Миколайовича Антіоха-Вербицького.

Небагато вже залишилось людей на селі, які б могли докладніше розповісти про лікаря. Але на допомогу прийшли син лікаря — Гліб Григорович Антіох, який мешкає у Москві, та родичка Олена Михайлівна Вербицька з Чернігова. Завдяки їх щирості сьогодні ми можемо теплим словом згадати людину, яка доклала багато зусиль, аби захистити наших предків від лютих хвороб.

Г. Г. Антіох згадує про свого батька: «Родился он 13 октября 1874 года, окончил мужскую Черниговскую гимназию, а затем два факультета Киевского университета — медицинский и биологический. Примерно в 1899 году получил назначение в качестве земского врача в Пакуль Пакульской волости Черниговской губернии.

Женился он на Марфе Григорьевне, подруге его сестры Ольги Николаевны, и вместе с ней выехал к месту работы. Марфа Григорьевна работала в сельской школе. В 1910 году Марфа Григорьевна была избрана попечителем Пакульской школы.

Помню рассказы отца о том, что участок, который он обслуживал, был глухой, бездорожный, большой, а медицинский персонал был немногочислен: один врач, один фельдшер и две сестры милосердия (или как теперь называют медицинские сестры) и кучер. Отец здесь был универсалом. Он был терапевтом, невропатологом, отоларингологом, хирургом, инфекционистом, венерологом, дерматологом, урологом, зубным врачом, акушером-гинекологом, педиатром.

Приходилось ездить ночью и днем в любое время года, в любую погоду к тяжело больным, нередко на далекие расстояния. Летом он ездил на дрожках, а зимой на санях. Нередко застревал в непролазной грязи или попадал в метели и снежные заносы, подвергался нападению волков, в связи с чем и брал с собой в поездки охотничье ружье. Носил высокие яловые сапоги. Увлекался в свободное время охотой.

При участку було невелике стаціонарне приміщення для розміщення тяжело-больних і то в самих неотложних випадках — перед терміновими операціями або в післяопераційні періоди. В основному ж тяжело-больних відправляли в Чернігівську лікарню. Тут в Пакулі батько працював 15 років, приблизно до 1913 року.

В Пакулі батько, очевидно, користувався великим авторитетом, так як в 1907 році його обрали попечителем Пакульської школи.

Життя з Марфою Григорівною у них не складалося. К тому ж шлюб був бездітним, і батько почав шлюбні розборони. Хоча домогтися розводу в то час було не просто. Але як тільки було отримано позитивне рішення, батько поїхав спочатку в Тифліс, а потім до Владикавказу.

Слід додати, що Г. М. Антіох-Вербицький походив з дворянської сім'ї. В родині Антіохів-Вербицьких були сотники, герої 1812 року, декабристи, народники. Батько — Микола Андрійович — український і російський письменник, народник, поет та прозаїк, педагог і мати — Катерина Федорівна Рашевська — з давнього дворянського роду, мали велику сім'ю. Від батьків дітям передалися здібності до малювання, музики, літературної творчості. У цій сім'ї частенько бували Гліб Успенський, Михайло Коцюбинський, Марко Вороний. Батько Вербицького брав участь у написанні П. Чубинським тексту гімну «Ще не вмерла Україна».

Після закінчення Київського університету Григорій Миколайович мав всі можливості працювати в місті. Але виховання в сім'ї, де з давніх часів стало традицією служити і зброєю, і знанням людям, привело цю благородну людину у далеке і глухе на той час село Пакуль.

Найстаріша жінка в Пакулі — Мотрона Митрофанівна Невкрас, 1896 року народження, згадує лікаря Вербицького, як добру та чуйну людину. Лікар з повагою завжди ставився до простих людей, всіляко їм допомагав, навіть давав гроші на ліки. Кажуть, що більше лікував добрим словом. Житель села Вячеслав Григорович Каранда також згадує, що старі люди казали про лікаря: «Безвідмовна він людина, добрий лікар, універсал».

Все своє життя Григорій Миколайович присвятив служінню простим людям, 20 лютого 1949 року Григорій Миколайович помер і був похований у Владикавказі.

Згадуючи сьогодні Г. М. Антіоха-Вербицького, хочеться навести таку буддійську мудрість: «Трудно знайти благородного чоловіка: не всюди він народжується. Але де народжується такий мудрий, там процвітає щасливий рід».

Слід згадати ще про одну добру справу земської медицини (ветеринарії) — її боротьбу з епідеміями великої рогатої худоби. Велась вона складно, бо боролися не тільки з епідеміями, а й перемагали опір селян, які не розуміли необхідності деяких потрібних заходів. Ось про що розповідав ветеринарний лікар Плущевський, котрий працював у Пакульській волості у 1875—1876 рр.: «с. Навозы. Епизоотия продолжалась в этом селе около года до моего приезда. Собрав сход и разъяснив ему, в чем будут состоять меры, предложенные мною сходу, я намеревался приступить к постройке загонов для помещения туда заболевших животных. Но крестьяне отказали мне в выдаче материала для постройки вышеупомянутых загонов, объявив, что они не намерены ни отделять больной скот от здорового, ни помещать его в особо устроенные для больных животных загоны. Во всех этих командировках я, принимая все зависящие от меня меры к прекращению эпизоотии, назначал лекарства, где это требовалось: при чем же преимущественно ограничивался принятием ветеринарно-полицейских и дезинфекционных мер».¹⁶

Перша світова війна внесла серйозні корективи в діяльність земських лікарів: багато з них пішли на фронт, справа медичного обслуговування сільського населення почала занепадати. Але, незважаючи на економічну скруту в суспільстві, що з'явилась внаслідок війни і діяльності царського уряду, мережа медичних установ в країні не скоронувалась. Кошти знаходились і для ремонту помешкань фельдшерських пунктів,¹⁷ і для проведення протиепідемічних заходів.¹⁸

Історія учить — знаючи минуле, поважно стався до сучасного, щоб в майбутньому зберегти та примножити кращі надбання своїх предків. Сучасна медицина має тисячолітні коріння в історії розвитку суспільства. Будемо вдячні сьогодні всім поколінням лікарів, що надихали здоров'я та сил нашим батькам на нелегких шляхах життєвої долі.

Андрій КУРДАНОВ.

с. Пакуль Чернігівського району.

Джерела та література:

1 Земский сборник Черниговской губернии. — 1882. — № 10. — С. 116.

2 Там же. — С. 122.

3 Земский сборник Черниговской губернии. — 1888. — № 9—10. — С. 163.

- 4 Земский сборник Черниговской губернии. — 1897. — № 8—9. — С. 58.
- 5 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1885. — С. 186.
- 6 Там же. — С. 112.
- 7 Метрическая книга Троицкой церкви с. Пакуль за 1897. — С. 352.
- 8 Метрическая книга Троицкой церкви с. Пакуль за 1895. — С. 428.
- 9 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1913. — С. 9.
- 10 Земский сборник Черниговской губернии. — 1880. — № 1—4. — С. 119. 1882. — № 10. С. 140.
- 11 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1885. — С. 186.
- 12 Земский сборник Черниговской губернии. — 1880. — № 1—4. — С. 119—120.
- 13 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1905. — С. 2—3.
- 14 Там же. — С. 82.
- 15 Земский сборник Черниговской губернии. — 1907. — № 5. — С. 79.
- 16 Земский сборник Черниговской губернии. — 1876. — № 9—12. — С. 215, 218.
- 17 Чернігівський облдержархів. — Ф. 145. — Опр. 3. — Спр. 966. — С. 39.
- 18 Черниговская Земская Неделя. — 1916. — № 5.

ЦЕГЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ХІХ — НА ПОЧ. ХХ СТ.

Клеймована цегла ХІХ сторіччя — чи може це питання зацікавити дослідників? Без сумніву.

Цегла, як відомо, основний будівельний матеріал мурованих будівель Чернігова протягом століть. Тому Чернігівський архітектурно-історичний заповідник вже понад 20 років колекціонує цеглу різних періодів існування обласного центру, в тому числі і клеймовану цеглу ХІХ — поч. ХХ ст.

Найвагоміший внесок до колекції ЧДАІЗу зробив відомий краєзнавець архітектор А. А. Карнабед.

Інтерес до цегли ХІХ сторіччя не випадковий: в Україні це був час значного зростання як промислового, так і житлового мурованого будівництва. Тому, визначивши дату виготовлення цегли та її належність до певного конкретного заводу, можна встановити, коли побудовані ті чи інші споруди.

Сьогодні це питання майже не досліджено, і перед кожним фахівцем чи ентузіастом відкривається широке коло пошуку.

Своє особисте клеймо (тавро) мав чи не кожний приватний і державний завод. Досліджуючи колекцію ЧДАІЗа, вдалося з'ясувати, що клейм, якими таврували цеглу, — безліч.

Одні з них достатньо зрозумілі, бо являють собою прізвища власників: «Деморень», «Хавинь», «Денисовъ» тощо. Те ж саме можна сказати про тавро державного цегельного заводу, що був тоді під орудою міської управи. Його клеймо — «одногшовой орел».

Однак інші клейма піддаються розшифруванню дуже нелегко. Вони або у вигляді літер (ми припускаємо, що це — ініціали власників заводів), або у вигляді різноманітних знаків-символів.

Деякі свідчення старожилів Чернігова вдалося підтвердити розшуканими в архіві документами.

Наприклад, у поданому в Департамент Поліції списку — «сведенияхъ о фабрикахъ и заводахъ, находящихся въ Черниговской губернии» від 12 жовтня 1902 року,¹ ми знаходимо перелік цегельних заводів Чернігова:

«Алексея Мехеденко съ числомъ рабочихъ	11 чел.
Черниговской Городской Управы —»—	44 чел.
Александра Тищинскаго —»—	8 чел.
Николая Де-морена —»—	22 чел.
Эли Шильмана —»—	6 чел.
Гирши Гинзбурга —»—	68 чел.
Шульмана съ числомъ рабочихъ —»—	23 чел.» ¹

Розповіді старожилів і документи дали можливість зробити деякі висновки та припущення.

Так, клеймо у вигляді літери «Т», напевно, належало заводу відомого земського діяча та губернського секретаря Олександра Амфіановича Тищинського. Завод був розташований за Казанською церквою, в кінці Сіверянської вулиці, на садибі.

Завод Миколи Івановича Д/Морена, напевно, містився в районі Землянок, біля Васкресенської церкви.²